

śrīmacchaṅkarabhagavatpūjyapādaviracitam

śrīmadbhagavadgītābhāṣyam

dvitīyō'dhyāyaḥ

**tamuvāca hr̥ṣīkēśaḥ prahasanniva bhārata .
sēnayōrubhayōrmadhyē viṣīdantamidam vacaḥ .. 10 ..**

atra 'dṛṣṭvā tu pāṇḍavānīkam' (bha. gī. 1 . 2) ityārabhya yāvat 'na yōtsya iti govindamuktavā
tūṣṇīm babhūva ha' (bha. gī. 2 . 9) ityētadantaḥ prāṇinām
śōkamōhādīśamsārabījabhūtadōṣōdbhavakāraṇapradarśanārthatvēna vyākhyēyō granthaḥ .
tathāhi — arjunēna rājyaguruputramitrasuhṛtsvajanasambandhibāndhavēṣu 'ahamētēśām'
'mamaitē' ityēvaṃpratyayanimittasnēhavicchēdādīnimittau ātmanaḥ śōkamōhau pradarśitau
'katham bhīṣmamahaṃ saṅkhyē' (bha. gī. 2 . 4) ityādinā . śōkamōhābhyām
hyabhibhūtavivēkavijñānaḥ svata ēva kṣatradharmē yuddhē pravṛttō'pi
tasmādyuddhādūpararāma ; paradharmaṃ ca bhikṣājīvanādīkaṃ kartuṃ pravavṛtē . tathā ca
sarvaprāṇinām śōkamōhādīdōṣāviṣṭacētasām svabhāvata ēva svadharmaparityāgaḥ
pratiśiddhasēvā ca syāt . svadharmē pravṛttānāmapi tēśām vānmanaḥkāyādīnām pravṛtīḥ
phalābhisandhipūrvikaiva sāhaṅkāra ca bhavati . tatraivaṃ sati dharmādharmōpacayāt
iṣṭāniṣṭajanmasukhaduḥkhādīprāptīlakṣaṇaḥ saṃsāraḥ anuparatō bhavati . ityataḥ
saṃsārabījabhūtau śōkamōhau tayōśca sarvakarmasaṃnyāsapūrvakādātmaññānāt nānyatō
nivṛttīriti tadupadīdikṣuḥ sarvalōkānugrahārtham arjunaṃ nimittīkṛtya āha bhagavānvāsudēvaḥ
— 'asōcyān' (bha. gī. 2 . 11) ityādi ..

atra kēcidāhuḥ — sarvakarmasaṃnyāsapūrvakādātmaññānaniṣṭhāmātrādēva kēvalāt kaivalyaṃ
na prāpyata ēva . kim tarhi ? agnihōtrādīśrautasīmārtakarmasahitāt jñānāt kaivalyapṛāptīriti
sarvāsu gītāsu niścitō'rtha iti . jñāpakam ca āhurasyārthasya — 'atha cēttvamīmaṃ dharmyaṃ
saṅgrāmaṃ na kariṣyasi' (bha. gī. 2 . 33) 'karmaṇyēvādīkārastē' (bha. gī. 2 . 47) 'kuru karmaiva
tasmāttvam' (bha. gī. 4 . 15) ityādi . hīmsādiyuktatvāt vaidīkaṃ karma adharmāya
itīyamapyāśāṅkā na kāryā . katham ? kṣātraṃ karma yuddhalakṣaṇaṃ
gurubhrātṛputrādīhīmsālakṣaṇamatyantaṃ krūramapi svadharmā itī kṛtvā na adharmāya ;
tadakarāṇē ca 'tataḥ svadharmāṃ kīrtīm ca hitvā pāpamavāpsyasi' (bha. gī. 2 . 33) itī bruvatā
yāvajjīvādīśruticōditānām paśvādīhīmsālakṣaṇānām ca karmaṇām prāgēva nādharmaṭvāmīti
sunīścitamuktaṃ bhavati — itī ..

tadasat ; jñānakarmaṇiṣṭhayōrvībhāgavacanādbuddhidvayāśrayayōḥ . 'asōcyān' (bha. gī. 2 . 11)
ityādinā bhagavatā yāvat 'svadharmamapi cāvēkṣya' (bha. gī. 2 . 31) ityētadantēna granthēna
yatparamārthātmatattvanirūpaṇaṃ kṛtam , tatsāṅkhyam . tadviṣayā buddhiḥ ātmanō
janmādiṣaḍvikriyābhāvādakartā ātmēti prakaraṇārthanirūpaṇāt yā jāyatē, sā sāṅkhyā buddhiḥ .
sā yēśām jñānīnāmucitā bhavati, tē sāṅkhyāḥ . ētasyā buddhēḥ janmanaḥ prak ātmanō
dēhādīvyatīrīkatatvakartṛtvabhōkṛtvādyapēkṣō dharmādharmavivēkapūrvakō
mōkṣasādhanānuṣṭhānalakṣaṇō yōgaḥ . tadviṣayā buddhiḥ yōgabuddhiḥ . sā yēśām
karmaṇāmucitā bhavati tē yōgīnaḥ . tathā ca bhagavatā vibhaktē dvē buddhī nirdiṣṭē 'ēśā
tē'bhīhitā sāṅkhyē buddhīyōgē tvīmām śṛṇu' (bha. gī. 2 . 39) itī . tayōśca
sāṅkhyabuddhyāśrayām jñānayōgēna niṣṭhām sāṅkhyānām vibhaktām vakṣyati 'purā
vēdātmanā mayā prōktā' (bha. gī. 3 . 3) itī . tathā ca yōgabuddhyāśrayām karmayōgēna niṣṭhām
vibhaktām vakṣyati — 'karmayōgēna yōgīnām' itī . ēvaṃ sāṅkhyabuddhīm yōgabuddhīm ca
āśrītya dvē niṣṭhē vibhaktē bhagavataiva uktē jñānakarmaṇōḥ

karṭṛtvākarṭṛtvaikatvānēkatvabuddhyāśrayayōḥ yugapadēkapuruṣāśrayatvāsambhavaṁ paśyatā . yathā ētadvibhāgavacanam , tathaiva darśitam śātapathiyē brāhmaṇē — ‘ētamēva pravrajīnō lōkamicchantō brāhmaṇāḥ pravrajanti’ iti sarvakarmasānnyāsaṁ vidhāya tacchēṣēṇa ‘kiṁ prajayā kariṣyāmō yēṣāṁ nō’yamātmāyaṁ lōkaḥ’ (br. u. 4 . 4 . 22) iti . tatra ca prāk dāraparigrahāt puruṣaḥ ātmā prākṛtō dharmajijñāsōttarakālaṁ lōkatrayasādhanam — putram , dviprakāraṁ ca vittaṁ mānuṣaṁ daivaṁ ca ; tatra mānuṣaṁ karmarūpaṁ piṭṛlōkaprāptisādhanam vidyāṁ ca daivaṁ vittaṁ dēvalōkaprāptisādhanam — ‘sō’kāmayata’ (br. u. 1 . 4 . 17) iti avidyākāmavata ēva sarvaṇi karmāṇi śrautādīni darśitāni . tēbhyaḥ ‘vyutthāya, pravrajanti’ iti vyutthānamātmānamēva lōkamicchatō’kāmasya vihitam . tadētadvibhāgavacanamanupapannaṁ syādyadi śrautakarmajjñānayoḥ samuccayo’bhīprētaḥ syādbhagavataḥ ..

na ca arjunasya praśna upapannō bhavati ‘jyāyasī cētkarmaṇastē’ (bha. gī. 3 . 1) ityādiḥ . ēkapuruṣānuṣṭhēyatvāsambhavaṁ buddhikarmaṇōḥ bhagavatā pūrvamanuktaṁ kathamarjunaḥ aśrutam buddhēśca karmaṇō jyāyastvaṁ bhagavatyadhyārōpayēnmṛṣaiva ‘jyāyasī cētkarmaṇastē matā buddhiḥ’ (bha. gī. 3 . 1) iti ..

kiñca — yadi buddhikarmaṇōḥ sarvēṣāṁ samuccaya uktaḥ syāt arjunasyāpi sa ukta ēvēti, ‘yacchrēya ētayōrēkaṁ tanmē brūhi suniścitam’ (bha. gī. 5 . 1) iti kathamubhayōrupadēśē sati anyataraviṣaya ēva praśnaḥ syāt ? na hi pittaprasāmanārthinaḥ vaidyēna madhuraṁ śītalam ca bhōktavyam ityupadiṣṭē tayōranyataratpittaprasāmanakāraṇaṁ brūhi iti praśnaḥ sambhavati ..

atha arjunasya bhagavaduktavacanārthavivēkānavadhāraṇanimittaḥ praśnaḥ kalpyēta, tathāpi bhagavatā praśnānurūpaṁ prativacanam dēyam — mayā buddhikarmaṇōḥ samuccaya uktaḥ, kimarthamitthaṁ tvaṁ bhrāntō’si — iti . na tu punaḥ prativacanamananurūpaṁ pṛṣṭādanyadēva ‘dvē niṣṭhē mayā purā prōktē’ (bha. gī. 3 . 3) iti vaktum yuktam ..

nāpi smārtēnaiva karmaṇā buddhēḥ samuccayē abhiprētē vibhāgavacanādi sarvamupapannam . kiñca — kṣatriyasya yuddham smārtaṁ karma svadharmā iti jānataḥ ‘tatkiṁ karmaṇi ghōrē mām niyōjayasi’ (bha. gī. 3 . 1) iti upālambhō’nupapannaḥ ..

tasmādgītāśāstrē iṣanmātrēṇāpi śrautēna smārtēna vā karmaṇā ātmajñānasya samuccayo na kēnaciddarśayitum śakyaḥ . yasya tu ajñānāt rāgādidoṣātō vā karmaṇi pravṛttasya yajñēna dānēna tapasā vā viśuddhasattvasya jñānamutpannamparamārthatattvaviṣayam ‘ēkamēvēdam sarvaṁ brahma akartṛ ca’ iti, tasya karmaṇi karmaprayōjanē ca nivṛttē’pi lōkasaṅgrahārthaṁ yatnapūrvam yathā pravṛttiḥ, tathaiva pravṛttasya yatpravṛttirūpaṁ dṛśyatē na tat karma yēna buddhēḥ samuccayaḥ syāt ; yathā bhagavatō vāsudēvasya kṣatradharmacēṣṭitaṁ na jñānēna samucciyatē puruṣārthasiddhayē, tadvat tatphalābhisandhyahaṅkārābhāvasya tulyatvādviduṣaḥ . tattvavinnāhaṁ karōmīti manyatē, na ca tatphalamabhisandhattē . yathā ca svargādikāmārthinaḥ agnihōtrādikarmalakṣaṇadharmānuṣṭhānāya āhitāgnēḥ kāmyē ēva agnihōtrādau pravṛttasya sāmi kṛtē vinaṣṭē’pi kāmē tadēva agnihōtrādyanutiṣṭhatō’pi na tat kāmyamagnihōtrādi bhavati . tathā ca darśayati bhagavān — ‘kurvannāpi na lipyatē’ (bha. gī. 5 . 7) ‘na karōti na lipyatē’ (bha. gī. 13 . 31) iti tatra tatra ..

yacca ‘pūrvaiḥ pūrvataram kṛtam’ (bha. gī. 4 . 15) ‘karmaṇaiva hi saṁsiddhimāsthitā janakādayaḥ’ (bha. gī. 3 . 20) iti, tattv pravibhajya vijñēyam . tatkatham ? yadi tāvat pūrvē janakādayaḥ tattvavidō’pi pravṛttakarmāṇaḥ syuḥ, tē lōkasaṅgrahārtham ‘guṇā guṇēṣu vartantē’ (bha. gī. 3 . 28) iti jñānēnaiva saṁsiddhimāsthitāḥ, karmasaṁnyāsē prāptē’pi karmaṇā sahaiva saṁsiddhimāsthitāḥ, na karmasaṁnyāsam kṛtavanta ityarthaḥ . atha na tē tattvavidaḥ ; īśvarasamarpitēna karmaṇā sādhanabhūtēna saṁsiddhim sattvaśuddhim , jñānōtpattilakṣaṇām vā saṁsiddhim , āsthitā janakādaya iti vyākhyēyam . ēvamēvārtham vakṣyati bhagavān ‘sattvaśuddhayē karma kurvanti’ (bha. gī. 5 . 11) iti . ‘svakarmaṇā tamabhyarcya siddhim vindati mānavaḥ’ (bha. gī. 18 . 46) ityuktva siddhim prāptasya punarjñānaniṣṭhām vakṣyati — ‘siddhim prāptō yathā brahma’ (bha. gī. 18 . 50) ityādinā ..

tasmādgītāsāstrē kēvalādēva tattvajñānānmōkṣaprāptiḥ na karmasamuccitāt , iti niścītō’rthaḥ . yathā cāyamarthaḥ, tathā prakaraṇāśō vibhajya tatra tatra darśayiṣyāmaḥ ..

tatraivam dharmasaṁmūḍhacētasō mithyājñānavatō mahati śōkasāgarē nimagnasya arjunasya anyatrātmajñānādudharaṇamapaśyan bhagavānvāsudēvaḥ tataḥ kṛpayā arjunamuddidhārayiṣuḥ ātmajñānāyāvatārāyannāha —

śrībhagavānuvāca —

**aśōcyānvaśōcastvaṁ prajñāvādāmśca bhāṣasē .
gatāsūnagatāsūmśca nānuśōcanti paṇḍitāḥ .. 11 ..**

aśōcyān ityādi . na śōcyā aśōcyāḥ bhīṣmadrōṇādayaḥ, sadvṛttatvāt paramārthasvarūpēṇa ca nityatvāt , tān aśōcyān anvaśōcaḥ anuśōcitavānāsi ‘tē mriyantē mannimittam , aham tairvinābhūtaḥ kiṁ kariṣyāmi rājyasukhādinā’ iti . tvaṁ prajñāvādān prajñāvatām buddhimatām vādāmśca vacanāni ca bhāṣasē | tadētat mauḍhyaṁ pāṇḍityaṁ ca viruddham ātmani darśayasi unmatta iva ityabhiprāyaḥ . yasmāt gatāsūn gataprāṇān mṛtān , agatāsūn agataprāṇān jīvataśca na anuśōcanti paṇḍitāḥ ātmajñāḥ . paṇḍā ātmaviṣayā buddhiḥ yēṣāṁ tē hi paṇḍitāḥ, ‘pāṇḍityaṁ nirvidya’ (bṛ. u. 3 . 5 . 1) iti śrutēḥ . paramārthatastu tān nityān aśōcyān anuśōcasi, atō mūḍhō’si ityabhiprāyaḥ .. 11 ..

kutastē aśōcyāḥ, yatō nityāḥ . katham ? —

**na tvēvāhaṁ jātu nāsam na tvaṁ nēmē janādhipāḥ .
na caiva na bhaviṣyāmaḥ sarvē vayamataḥ param .. 12 ..**

na tu ēva jātu kadācit aham nāsam , kiṁ tu āsamēva . atītēṣu dēhōtpattivināśēṣu ghaṭādiṣu viyadiva nitya ēva ahamāsamityabhiprāyaḥ . tathā na tvaṁ na āsīḥ, kiṁ tu āsīrēva . tathā na imē janādhipāḥ na āsan , kiṁ tu āsannēva . tathā na ca ēva na bhaviṣyāmaḥ, kiṁ tu bhaviṣyāma ēva, sarvē vayam ataḥ asmāt dēhavināśāt param uttarakālē api . triṣvapi kālēṣu nityā ātmasvarūpēṇa ityarthaḥ . dēhabhēdānuvṛttyā bahuvacanam , nātmabhēdābhiprāyēṇa .. 12 ..

tatra kathamiva nitya ātmēti dṛṣṭāntamāha —

**dēhinō'sminyathā dēhē kaumāraṃ yauvanaṃ jarā .
tathā dēhāntaraprāptirdhīrastatra na muhyati .. 13 ..**

dēhaḥ asya astīti dēhī, tasya dēhinō dēhavataḥ ātmanaḥ asmin vartamānē dēhē yathā yēna prakārēṇa kaumāraṃ kumārabhāvō bālyāvasthā, yauvanaṃ yūnō bhāvō madhyamāvasthā, jarā vayōhāniḥ jīrṇāvasthā, ityētāḥ tisraḥ avasthāḥ anyōnyavilakṣaṇāḥ . tāsāṃ prathamāvasthānāsē na nāsaḥ, dvitīyāvasthōpajanē na upajana ātmanaḥ . kim tarhi ? avikriyasyaiva dvitīyatṛtīyāvasthāprāptiḥ ātmanō dṛṣṭā . tathā tadvadēva dēhāt anyō dēhō dēhāntaram , tasya prāptiḥ dēhāntaraprāptiḥ avikriyasyaiva ātmanaḥ ityarthaḥ . dhīrō dhīmān , tatra ēvaṃ sati na muhyati na mōhamāpadyatē .. 13 ..

yadyapi ātmavināśanimittō mōhō na sambhavati nitya ātmā iti vijānataḥ, tathāpi śītōṣṇasukhaduḥkhaḥprāptinimittō mōhō laukikō dṛṣyatē, sukhaviyōganimittō mōhaḥ duḥkhasaṃyōganimittāśca śōkaḥ . ityētadarjunasya vacanamāśaṅkya bhagavānāha —

**mātrāsparśāstu kauntēya śītōṣṇasukhaduḥkhadāḥ .
āgamāpāyinō'nityāstāmstitikṣasva bhārata .. 14 ..**

mātrāḥ ābhiḥ mīyantē śabdādāya iti śrōtrādīni indriyāṇi . mātrāṇāṃ sparśāḥ śabdādibhiḥ saṃyōgāḥ . tē śītōṣṇasukhaduḥkhadāḥ śītam uṣṇaṃ sukhaṃ duḥkhaṃ ca prayacchantīti . athavā sprśyanta iti sparśāḥ viśayāḥ śabdādāyaḥ . mātrāśca sparśāśca śītōṣṇasukhaduḥkhadāḥ . śītam kadācit sukhaṃ kadācit duḥkham . tathā uṣṇamapi aniyatasvarūpam . sukhaduḥkhē punaḥ niyatarūpē yatō na vyabhicarataḥ . ataḥ tābhyām pṛthak śītōṣṇayōḥ grahaṇam . yasmāt tē mātrāsparśādāyaḥ āgamāpāyinaḥ āgamāpāyaśīlāḥ tasmāt anityāḥ . ataḥ tān śītōṣṇādīn titikṣasva prasahasva . tēṣu harṣaṃ viśādaṃ vā mā kārṣiḥ ityarthaḥ .. 14 ..

śītōṣṇādīn sahataḥ kim syāditi śṛṇu —

**yaṃ hi na vyathayantyētē puruṣaṃ puruṣarṣabha .
samaduḥkhasukhaṃ dhīraṃ sō'mṛtatvāya kalpatē .. 15 ..**

yaṃ hi puruṣaṃ samē duḥkhasukhē yasya taṃ samaduḥkhasukhaṃ sukhaduḥkhaḥprāptau harṣaviśādarahitaṃ dhīraṃ dhīmantaṃ na vyathayanti na cālayanti nityātmadarśanāt ētē yathōktāḥ śītōṣṇādāyaḥ, saḥ nityātmavarūpadarśananiṣṭhō dvandvasahiṣṇuḥ amṛtatvāya amṛtabhāvāya mōkṣāyētyarthaḥ, kalpatē samarthō bhavati .. 15 ..

itaśca śōkamōhau akṛtvā śītōṣṇādisahanaṃ yuktaṃ , yasmāt —

**nāsatō vidyatē bhāvō nābhāvō vidyatē sataḥ .
ubhayōrapi dṛṣṭō'tnastvanayōstattvadarśibhiḥ .. 16 ..**

na asataḥ avidyamānasya śītōṣṇādēḥ sakāraṇasya na vidyatē nāsti bhāvō bhavanam astitā ..

na hi śītōṣṇādi sakāraṇaṁ pramāṇairnirūpyamāṇaṁ vastusadbhavati . vikārō hi saḥ, vikāraśca vyabhicarati . yathā ghaṭādisaṁsthānaṁ cakṣuṣā nirūpyamāṇaṁ mṛdvyatirēkēṇānupalabdherasat , tathā sarvō vikāraḥ kāraṇavyatirēkēṇānupalabdherasan . janmapradhvaṁsābhyāṁ prāgūrdhvaṁ ca anupalabdheḥ kāryasya ghaṭādēḥ mṛdādikāraṇasya ca tatkāraṇavyatirēkēṇānupalabdherasattvam ..

tadasattvē sarvābhāvaprasaṅga iti cēt , na ; sarvatra buddhidvayōpalabdheḥ, sadbuddhirasadbuddhiriti . yadviṣayā buddhirna vyabhicarati, tat sat ; yadviṣayā vyabhicarati, tadasat ; iti sadasadvibhāgē buddhitantre sthitē, sarvatra dvē buddhī sarvairupalabhyētē samānādhikaraṇē na nīlōtpalavat , san ghaṭaḥ, san paṭaḥ, san hastī iti . ēvaṁ sarvatra tayōrbuddhyōḥ ghaṭādibuddhiḥ vyabhicarati . tathā ca darśitam . na tu sadbuddhiḥ . tasmāt ghaṭādibuddhiviṣayaḥ asan , vyabhicārāt ; na tu sadbuddhiviṣayaḥ, avyabhicārāt ..

ghaṭē vinaṣṭē ghaṭabuddau vyabhicarantyāṁ sadbuddhirapi vyabhicaratīti cēt , na ; paṭādāvapi sadbuddhidarśanāt . viśēṣaṇaviṣayaiva sā sadbuddhiḥ ..

sadbuddhivat ghaṭabuddhirapi ghaṭāntarē dṛṣyata iti cēt , na ; paṭādau adarśanāt ..

sadbuddhirapi naṣṭē ghaṭē na dṛṣyata iti cēt , na ; viśēṣyābhāvāt sadbuddhiḥ viśēṣaṇaviṣayā satī viśēṣyābhāvē viśēṣaṇānupapattau kiṁviṣayā syāt ? na tu punaḥ sadbuddheḥ viṣayābhāvāt .. ēkādhikaraṇatvaṁ ghaṭādiviśēṣyābhāvē na yuktamiti cēt , na ; 'idamudakam' iti marīcyādu anyatarābhāvē'pi sāmānādhikaraṇyadarśanāt ..

tasmāddēhādēḥ dvandvasya ca sakāraṇasya asatō na vidyatē bhāva iti . tathā sataśca ātmanaḥ abhāvaḥ avidyamānatā na vidyatē, sarvatra avyabhicārāt iti avōcāma ..

ēvaṁ ātmānātmanōḥ sadasatōḥ ubhayōrapi dṛṣṭaḥ upalabdhaḥ antō nirṇayaḥ sat sadēva asat asadēvēti, tu anayōḥ yathōktayōḥ tattvadarśibhiḥ . taditi sarvanāma, sarvaṁ ca brahma, tasya nāma taditi, tadbhāvaḥ tattvam , brahmaṇō yāthātmyam . tat draṣṭuṁ śīlaṁ yēṣāṁ tē tattvadarśinaḥ, taiḥ tattvadarśibhiḥ . tvamapi tattvadarśināṁ dṛṣṭimāśritya śōkaṁ mōhaṁ ca hitvā śītōṣṇādīni niyatāniyatarūpāṇi dvandvāni 'vikārō'yamasannēva marīcijalavanmithyāvabhāsatē' iti manasi niścitya titikṣasva ityabhiprāyaḥ .. 16 ..

kiṁ punastat , yat sadēva sarvadā iti ; ucyatē —

**avināśi tu tadviddhi yēna sarvamidaṁ tatam .
vināśamavyayasyāsyā na kaścitkartumarhati .. 17 ..**

avināśi na vinaṣṭuṁ śīlaṁ yasyēti . tuśabdaḥ asatō viśēṣaṇārthaḥ . tat viddhi vijānīhi . kim ? yēna sarvam idaṁ jagat tataṁ vyāptaṁ sadākhyēna brahmaṇā sākāśam , ākāśēnēva ghaṭādayaḥ . vināśam adarśanam abhāvam . avyayasya na vyēti upacayāpacayau na yāti iti avyayaṁ tasya avyayasya . naitat sadākhyam brahma svēna rūpēṇa vyēti vyabhicarati, niravayavatvāt , dēhādivat . nāpyātmīyēna, ātmīyābhāvāt . yathā dēvadattō dhanahānyā vyēti, na tu ēvaṁ

brahma vyēti . ataḥ avyayasya asya brahmaṇaḥ vināśam na kaścit kartumarhati, na kaścit ātmānam vināśayitum śaknōti īśvarō'pi . ātmā hi brahma, svātmani ca kriyāvīrōdhāt .. 17 ..

kiṁ punastadasat , yatsvātmasattām vyabhicaratīti, ucyatē —

**antavanta imē dēhā nityasyōktāḥ śārīriṇaḥ .
anāśinō'pramēyasya tasmādyudhyasva bhārata .. 18 ..**

antaḥ vināśaḥ vidyatē yēśām tē antavantaḥ . yathā mṛgatṣṇikādaḥ sadbuddhiḥ anuvṛttā pramāṇanirūpaṇāntē vicchidyatē, sa tasya antaḥ ; tathā imē dēhāḥ svapnamāyādēhādivacca antavantaḥ nityasya śārīriṇaḥ śārīravataḥ anāśinaḥ apramēyasya ātmanaḥ antavanta iti uktāḥ vivēkibhīrityarthaḥ . 'nityasya' 'anāśinaḥ' iti na punaruktam ; nityatvasya dvididhatvāt lōkē, nāśasya ca . yathā dēhō bhasmībhūtaḥ adarśanam gatō naṣṭa ucyatē . vidyamānō'pi yathā anyathā pariṇatō vyādhyādiyuktō jātō naṣṭa ucyatē . tatra 'nityasya' 'anāśinaḥ' iti dvididhēnāpi nāśēna asambandhaḥ asyētyarthaḥ . anyathā pṛthivyādivadapi nityatvam syāt ātmanaḥ ; tat mā bhūditi 'nityasya' 'anāśinaḥ' ityāha . apramēyasya na pramēyasya pratyakṣādipramāṇaiḥ aparicchēdyasyētyarthaḥ ..

nanu āgamēna ātmā paricchidyatē, pratyakṣādinā ca pūrvam . na ; ātmanaḥ svataḥsidhatvāt . siddhē hi ātmani pramātari pramitsōḥ pramāṇānvēśaṇā bhavati . na hi pūrvam 'itthamaham' iti ātmānamapramāya paścāt pramēyaparricchēdāya pravartatē . na hi ātmā nāma kasyacit aprasiddhō bhavati . śāstraṁ tu antyaṁ pramāṇam ataddharmādhyārōpaṇamātranivartakatvēna pramāṇatvam ātmanaḥ pratipadyatē, na tu ajñātārthajñāpakatvēna . tathā ca śrutiḥ — 'yatsākṣādaparōkṣādbrahma ya ātmā sarvāntaraḥ' (br. u. 3 . 5 . 1) iti ..

yasmādēvaṁ nityaḥ avikriyaśca ātmā tasmāt yudhyasva, yuddhāt uparamaṁ mā kārṣiḥ ityarthaḥ ..

na hi atra yuddhakartavyatā vidhīyatē, yuddhē pravṛtta ēva hi asau śōkamōhapratibaddhaḥ tūṣṇīmāstē . ataḥ tasya pratibandhāpanayanamātraṁ bhagavatā kriyatē . tasmāt 'yudhyasva' iti anuvādamātram , na vidhiḥ .. 18 ..

śōkamōhādisaṁsārakāraṇanivṛttyarthaḥ gītāśāstram , na pravartakam ityētasyārthasya sākṣibhūtē ṛcau ānīnāya bhagavān . yattu manyasē 'yuddhē bhīṣmādayō mayā hanyantē' 'ahamēva tēśām hantā' iti, ēśā buddhiḥ mṛṣaiva tē . katham ? —

**ya ēnam vētti hantāraṁ yaścainam manyatē hatam .
ubhau tau na vijānītō nāyaṁ hanti na hanyatē .. 19 ..**

ya ēnam prakṛtaṁ dēhinaṁ vētti vijānāti hantāraṁ hananakriyāyāḥ kartāraṁ yaśca ēnam anyō manyatē hatam dēhahananēna 'hataḥ aham' iti hananakriyāyāḥ karmabhūtam , tau ubhau na vijānītaḥ na jñātavantau avivēkēna ātmānam . 'hantā aham' 'hataḥ asmi aham' iti

dēhahananēna ātmānamahaṃ pratyayaṣayaṃ yau vijānītaḥ tau ātmasvarūpānabhijñau ityarthaḥ . yasmāt na ayam ātmā hanti na hananakriyāyāḥ kartā bhavati, na ca hanyatē na ca karma bhavatītyarthaḥ, avikriyatvāt .. 19 ..

kathamavikraya ātmēti dvitīyō mantraḥ —

**na jāyatē mriyatē vā kadācinnāyaṃ bhūtvābhavitā vā na bhūyaḥ .
ajō nityaḥ śāśvatō'yaṃ purāṇō na hanyatē hanyamānē śarīrē .. 20 ..**

na jāyatē na utpadyatē, janīlakṣaṇā vastuvikriyā na ātmanō vidyatē ityarthaḥ . tathā na mriyatē vā . vāśabdaḥ cārthē . na mriyatē ca iti antyā vināśalakṣaṇā vikriyā pratiṣidhyatē . kadācicchabdaḥ sarvavikriyāpratiṣēdhaiḥ sambadhyatē — na kadācit jāyatē, na kadācit mriyatē, ityēvam . yasmāt ayam ātmā bhūtvā bhavanakriyāmanubhūya paścāt abhavitā abhāvaṃ gantā na bhūyaḥ punaḥ, tasmāt na mriyatē . yōhi bhūtvā na bhavitā sa mriyata ityucyatē lōkē . vāśabdāt naśabdācca ayamātmā abhūtvā vā bhavitā dēhavat na bhūyaḥ . tasmāt na jāyatē . yō hi abhūtvā bhavitā sa jāyata ityucyatē . naivamātmā . atō na jāyatē . yasmādēvaṃ tasmāt ajaḥ, yasmāt na mriyatē tasmāt nityaśca . yadyapi ādyantayōrvikriyayōḥ pratiṣēdhē sarvā vikriyāḥ pratiṣiddhā bhavanti, tathāpi madhyabhāvinīnām vikriyāṇām vāśabdairēva pratiṣēdhaḥ kartavyaḥ anuktānāmapi yauvanādisamastavikriyāṇām pratiṣēdhō yathā syāt ityāha — śāśvata ityādinā . śāśvata iti apakṣayalakṣaṇā vikriyā pratiṣidhyatē . śāśvadbhavaḥ śāśvataḥ . na apakṣiyatē svarūpēṇa, niravayavatvāt . nāpi guṇakṣayēṇa apakṣayaḥ, nirguṇatvāt . apakṣayaviparītāpi vṛddhilakṣaṇā vikriyā pratiṣidhyatē — purāṇa iti . yō hi avayavāgamēna upacīyatē sa vardhatē abhinava iti ca ucyatē . ayam tu ātmā niravayavatvāt purāpi nava ēvēti purāṇaḥ ; na vardhatē ityarthaḥ . tathā na hanyatē . hanti ; atra vipariṇāmārthē draṣṭavyaḥ apunaruktatāyai . na vipariṇamyatē ityarthaḥ . hanyamānē vipariṇamyamānē'pi śarīrē . asmin mantrē ṣaḍ bhāvavikārā laukikavastuvikriyā ātmani pratiṣidhyantē . sarvaprakāravikriyārahita ātmā iti vākyārthaḥ . yasmādēvaṃ tasmāt 'ubhau tau na vijānītaḥ' iti pūrvēṇa mantrēṇa asya sambandhaḥ .. 20 ..

'ya ēnaṃ vētti hantāram' (bha. gī. 2 . 19) ityanēna mantrēṇa hananakriyāyāḥ kartā karma ca na bhavati iti pratijñāya, 'na jāyatē' ityanēna avikriyatvaṃ hētumuktvaḥ pratijñātārthamupasaṃharati —

**vēdāvināśīnaṃ nityaṃ ya ēnamajamavyayam .
katham sa puruṣaḥ pārtha kaṃ ghātayati hanti kam .. 21 ..**

vēda vijānāti avināśīnam antyabhāvavikārahitaṃ nityaṃ vipariṇāmarahitaṃ yō vēda iti sambandhaḥ . ēnaṃ pūrvēṇa mantrēṇōktalakṣaṇam ajam janmarahitam avyayam apakṣayarahitaṃ katham kēna prakārēṇa saḥ vidvān puruṣaḥ adhikṛtaḥ hanti hananakriyāṃ karōti, katham vā ghātayati hantāraṃ prayōjayati . na kathañcit kañcit hanti, na kathañcit kañcit ghātayati iti ubhayatra ākṣēpa ēvārthaḥ, praśnārthāsambhavāt . hētvarthasya ca avikriyatvasya tulyatvāt viduṣaḥ sarvakarmapratiṣēdha ēva prakaraṇārthaḥ abhiprētō bhagavatā . hantēstu ākṣēpaḥ udāharaṇārthatvēna kathitaḥ ..

viduṣaḥ kaṁ karmāsambhavaḥētuviśēṣaṁ paśyan karmāṅyākṣipati bhagavān ‘katham sa puruṣaḥ’ iti . nanu ukta ēvātmanaḥ avikriyatvaṁ sarvakarmāsambhavaḥkāraṇaviśēṣaḥ . satyamuktaḥ . na tu saḥ kāraṇaviśēṣaḥ, anyatvāt viduṣaḥ avikriyādātmanaḥ . na hi avikriyaṁ sthāṇuṁ viditavataḥ karma na sambhavati iti cēt , na ; viduṣaḥ ātmatvāt . na dēhādisaṅghātasya vidvattā . ataḥ pāriśēṣyāt asaṁhataḥ ātmā vidvān avikriyaḥ iti tasya viduṣaḥ karmāsambhavaḥ ākṣēpō yuktaḥ ‘katham sa puruṣaḥ’ iti . yathā buddhyādyāhṛtasya śabdādyarthasya avikriya ēva san buddhivṛttyavivēkavijñānēna avidyayā upalabdḥā ātmā kalpyatē, ēvamēva ātmānātmavivēkavijñānēna buddhivṛttyā vidyayā asatyaṛūpayaiva paramārthataḥ avikriya ēva ātmā vidvānucyatē . viduṣaḥ karmāsambhavaḥvacanāt yāni karmāṅi śāstrēṇa vidhīyantē tāni aviduṣō vihitāni iti bhagavatō niścayō’vagamyatē ..

nanu vidyāpi aviduṣa ēva vidhīyatē, viditavidyasya piṣṭapēṣaṇavat vidyāvidhānānarthakyāt . tatra aviduṣaḥ karmāṅi vidhīyantē na viduṣaḥ iti viśēṣō nōpapadyatē iti cēt , na ; anuṣṭhēyasya bhāvābhāvaviśēṣōpapattēḥ . agnihōtrādividhyarthajñānōttarakālam agnihōtrādikarma anēkasādhanōpasamhārapūrvakamanuṣṭhēyam ‘kartā aham , mama kartavyam’ ityēvaṁprakāravijñānavataḥ aviduṣaḥ yathā anuṣṭhēyaṁ bhavati, na tu tathā ‘na jāyatē’ ityādyātmasvarūpavidhyarthajñānōttarakālabhāvi kiñcidanuṣṭhēyaṁ bhavati ; kim tu ‘nāhaṁ kartā, nāhaṁ bhōktā’ ityādyātmaikatvākartṛtvādiviṣayajñānāt nānyadutpadyatē iti ēṣa viśēṣa upapadyatē . yaḥ punaḥ ‘kartā aham’ iti vētti ātmānam , tasya ‘mama idaṁ kartavyam’ iti avaśyaṁbhāvinī buddhiḥ syāt ; tadapēkṣayā saḥ adhikriyatē iti taṁ prati karmāṅi sambhavanti . sa ca avidvān , ‘ubhau tau na vijānītaḥ’ (bha. gī. 2 . 19) iti vacanāt , viśēṣitasya ca viduṣaḥ karmākṣēpavacanācca ‘katham sa puruṣaḥ’ iti . tasmāt viśēṣitasya avikriyātmadarśinaḥ viduṣaḥ mumukṣōśca sarvakarmasamnyāsē ēva adhikāraḥ . ata ēva bhagavān nārāyaṇaḥ sāṅkhyān viduṣaḥ aviduṣaśca karmaṇaḥ pravibhajya dvē niṣṭhē grāhayati — ‘jñānayōgēna sāṅkhyānām karmayōgēna yōginām’ (bha. gī. 3 . 3) iti . tathā ca putrāya āha bhagavān vyāsaḥ — ‘dvāvimāvatha panthānu’ (śām. 241 . 6) ityādi . tathā ca kriyāpathaścaiva purastāt paścātsamnyāsaścēti . ētamēva vibhāgaṁ punaḥ punardarśayīṣyati bhagavān — atattvavit ‘ahaṅkāravimūḍhātmā kartāhamiti manyatē’ (bha. gī. 3 . 27), tattvavittu nāhaṁ karōmi iti . tathā ca ‘sarvakarmāṅi manasā samnyasyāstē’ (bha. gī. 5 . 13) ityādi ..

tatra kēcitpaṇḍitaṁmanyā vadanti — ‘janmādiṣaḍbhāvavikriyārahitaḥ avikriyaḥ akartā ēkaḥ ahamātmā’ iti na kasyacit jñānam utpadyatē, yasmin sati sarvakarmasamnyāsaḥ upadiśyatē iti . tanna ; ‘na jāyatē’ (bha. gī. 2 . 20) ityādiśāstrōpadēśānarthakyaprasaṅgāt . yathā ca śāstrōpadēśasāmarthyāt dharmādharmaṣṭitvavijñānaṁ kartuśca dēhāntarasambandhavijñānamutpadyatē, tathā śāstrāt tasyaiva ātmanaḥ avikriyatvākartṛtvāikatvādivijñānaṁ kasmāt nōtpadyatē iti praṣṭavyāḥ tē . karaṇāgōcaratvāt iti cēt , na ; ‘manasaivānudraṣṭavyam’ (br. u. 4 . 4 . 19) iti śrutēḥ . śāstrācāryōpadēśasāmadamādisaṁskṛtaṁ manaḥ ātmadarśanē karaṇam . tathā ca tadadhigamāya anumānē āgamē ca sati jñānaṁ nōtpadyata iti sāhasamātramētat . jñānaṁ ca utpadyamānaṁ tadviparītamajñānaṁ avaśyaṁ bādhatē ityabhyupagantavyam . tacca ajñānaṁ darśitam ‘hantā aham , hataḥ asmi’ iti ‘ubhau tau na vijānītaḥ’ iti . atra ca ātmanaḥ hananakriyāyāḥ kartṛtvaṁ karmatvaṁ hētukartṛtvaṁ ca ajñānakṛtaṁ darśitam . tacca sarvakriyāsvapi samānaṁ kartṛtvādēḥ avidyākṛtatvam , avikriyatvāt ātmanaḥ . vikriyāvān hi

kartā ātmanaḥ karmabhūtamanyaṁ prayōjayati ‘kuru’ iti . tadētat aviśēṣeṇa viduṣaḥ sarvakriyāsu kartṛtvaṁ hētukartṛtvaṁ ca pratiśēdhati bhagavānvāsudēvaḥ viduṣaḥ karmādhikārābhāvapradaśanārtham ‘vēdāvināśinaṁ . . . kathaṁ sa puruṣaḥ’ ityādinā . kva punaḥ viduṣaḥ adhikāra iti ētaduktaṁ pūrvamēva ‘jñānayōgēna sāṅkhyānām’ (bha. gī. 3 . 3) iti . tathā ca sarvakarmasaṁnyāsaṁ vakṣyati ‘sarvakarmāṇi manasā’ (bha. gī. 5 . 13) ityādinā ..

nanu manasā iti vacanāt na vācikanām kāyikanām ca saṁnyāsaḥ iti cēt , na ; sarvakarmāṇi iti viśēṣitatvāt . mānasānāmēva sarvakarmaṇāmiti cēt , na ; manōvyāpārapūrvakatvādvākkāyavyāpārāṇām manōvyāpārābhāvē tadanupapattēḥ . śāstrīyāṇām vākkāyakarmaṇām kāraṇāni mānasāni karmāṇi varjayitvā anyāni sarvakarmāṇi manasā saṁnyasyēditi cēt , na ; ‘naiva kurvanna kārayan’ (bha. gī. 5 . 13) iti viśēṣaṇāt . sarvakarmasaṁnyāsaḥ ayaṁ bhagavatā uktaḥ mariṣyataḥ na jīvataḥ iti cēt , na ; ‘navadvārē purē dēhī āstē’ (bha. gī. 5 . 13) iti viśēṣaṇānupapattēḥ . na hi sarvakarmasaṁnyāsēna mṛtasya taddēhē āsanam sambhavati . akurvataḥ akārayataśca dēhē saṁnyasya iti sambandhaḥ na dēhē āstē iti cēt , na ; sarvatra ātmanaḥ avikriyatvādvadhāraṇāt , āsanakriyāyāśca adhikaraṇāpēkṣatvāt , tadanapēkṣatvācca saṁnyāsasya . sampūrvastu nyāsaśabdaḥ atra tyāgārthaḥ , na nikṣēpārthaḥ . tasmāt gītāśāstrē ātmajñānavataḥ saṁnyāsē ēva adhikāraḥ , na karmaṇi iti tatra tatra upariṣṭāt ātmajñānaprakaraṇē darśayaṣyāmaḥ .. 21 ..

prakṛtaṁ tu vakṣyāmaḥ . tatra ātmanaḥ avināśitvaṁ pratijñātam . tat kimivēti, ucyatē —

**vāsāmsi jīrṇāni yathā vihāya navāni gr̥hṇāti narō’parāṇi .
tathā śarīrāṇi vihāya jīrṇānyanyāni saṁyāti navāni dēhī .. 22 ..**

vāsāmsi vastrāṇi jīrṇāni durbalatām gatāni yathā lōkē vihāya parityajya navāni abhinavāni gr̥hṇāti upādattē naraḥ puruṣaḥ aparāṇi anyāni, tathā tadvadēva śarīrāṇi vihāya jīrṇāni anyāni saṁyāti saṅgacchati navāni dēhī ātmā puruṣavat avikriya ēvētyarthaḥ .. 22 ..
kasmāt avikriya ēvēti, āha —

**nainam chindanti śāstrāṇi nainam dahati pāvakaḥ .
na cainam klēdayantypō na śōṣayati mārutaḥ .. 23 ..**

ēnam prakṛtaṁ dēhinaṁ na cchindanti śāstrāṇi, niravayavatvāt na avayavavibhāgaṁ kurvanti . śāstrāṇi asyādīni . tathā na ēnam dahati pāvakaḥ, agnirapi na bhasmīkarōti . tathā na ca ēnam klēdayanti āpaḥ . apām hi sāvayavasya vastunaḥ ādrībhāvakaraṇēna avayavaviślēṣāpādanē sāmarthyam . tat na niravayavē ātmani sambhavati . tathā snēhavat dravyaṁ snēhaśōṣaṇēna nāśayati vāyuh . ēnam tu ātmānam na śōṣayati mārutō’pi .. 23 ..

yataḥ ēvaṁ tasmāt —

**acchēdyō’yamadāhyō’yamaklēdyō’śōṣya ēva ca .
nityaḥ sarvagataḥ sthāṇuracalō’yam sanātanaḥ .. 24 ..**

yasmāt anyōnyanāśahētubhūtāni ēnamātmānam nāśayituṁ nōtsahantē asyādīni tasmāt nityaḥ . nityatvāt sarvagataḥ . sarvagatatvāt sthāṇuḥ iva, sthira ityētāt . sthiratvāt acalaḥ ayam ātmā . ataḥ sanātanaḥ cirantanaḥ, na kāraṇātkutaścīt niṣpannaḥ, abhinava ityārthaḥ ..

naitēṣāṁ ślōkānāṁ paunaruktyaṁ cōdanīyam , yataḥ ēkēnaiva ślōkāna ātmanaḥ nityatvamavikriyatvaṁ cōktam ‘na jāyatē mriyatē vā’ (bha. gī. 2 . 20) ityādinā . tatra yadēva ātmaviṣayaṁ kiñciducyatē, tat ētasmāt ślōkārthāt na atiricyatē ; kiñcicchabdataḥ punaruktam , kiñcidarthataḥ iti . durbōdhatvāt ātmavastunaḥ punaḥ punaḥ prasaṅgamāpādya śabdāntarēṇa tadēva vastu nirūpayati bhagavān vāsudēvaḥ kathaṁ nu nāma saṁsāriṇāmasaṁsāritvabuddhigōcaratāmāpannam sat avyaktaṁ tattvaṁ saṁsāranivṛttayē syāt iti .. 24 ..

kiṁ ca —

**avyaktō’yamacintyō’yamavikāryō’yamucyatē .
tasmādēvaṁ viditvainaṁ nānuśōcitumarhasi .. 25 ..**

sarvakaṛāṇāviṣayatvāt na vyajyata iti avyaktaḥ ayam ātmā . ata ēva acintyaḥ ayam . yaddhi indriyagōcaraḥ tat cintāviṣayatvamāpadyatē . ayaṁ tvātmā anindriyagōcaratvāt acintyaḥ . ata ēva avikāryaḥ, yathā kṣīraṁ dadhyātañcanādinā vikāri na tathā ayamātmā . niravayavatvācca avikriyaḥ . na hi niravayavaṁ kiñcit vikriyātmakaṁ dṛṣṭam . avikriyatvāt avikāryaḥ ayam ātmā ucyatē . tasmāt ēvaṁ yathōktaparakārēṇa ēnam ātmānam viditvā

tvaṁ na anuśōcitumarhasi hantāhamēṣāṁ , mayaitē hanyanta iti .. 25 ..

ātmanaḥ anityatvamabhyupagamyā idamucyatē —

**atha cainaṁ nityajātaṁ nityaṁ vā manyasē mṛtam .
tathāpi tvaṁ mahābhō naivaṁ śōcitumarhasi .. 26 ..**

atha ca iti abhyupagamārthaḥ . ēnam prakṛtamātmānam nityajātaṁ lōkprasiddhyā pratyanēkaśārīrōtpatti jātō jāta iti manyasē tathā pratitattadvināśaṁ nityaṁ vā manyasē mṛtam mṛtō mṛta iti ; tathāpi tathābhāvē’pi ātmani tvaṁ mahābhō, na ēvaṁ śōcitumarhasi, janmavatō janma nāśavatō nāśāścētyētāvavaśyambhāvināviti .. 26 ..

tathā ca sati —

**jātsya hi dhruvō mṛtyurdhruvaṁ janma mṛtsya ca .
tasmādaparihāryē’rthē na tvaṁ śōcitumarhasi .. 27 ..**

jātsya hi labdhajanmanaḥ dhruvaḥ avyabhicārī mṛtyuḥ maraṇaṁ dhruvaṁ janma mṛtsya ca . tasmādaparihāryō’yam janmamaraṇalakṣaṇō’rthaḥ . tasmīnaparihāryē’rthē na tvaṁ śōcitumarhasi .. 27 ..

kāryakaraṇasaṅghātātmakānyapi bhūtānyuddiśya śōkō na yuktaḥ kartum , yataḥ —

**avyaktādīni bhūtāni vyaktamadyāni bhārata .
avyaktanidhanānyēva tatra kā paridēvanā .. 28 ..**

avyaktādīni avyaktam adarśanam anupalabdhiḥ ādih yēṣām bhūtānām
putramitrādikāryakaraṇasaṅghātātmakānām tāni avyaktādīni bhūtāni prāgutpattēḥ, utpannāni
ca prānmarāṇāt vyaktamadyāni . avyaktanidhanānyēva punaḥ avyaktam adarśanam nidhanam
maraṇam yēṣām tāni avyaktanidhanāni . marāṇādūrdhvamapyavyaktatāmēva pratipadyantē
ityarthaḥ . tathā cōktam — ‘adarśanādāpatitaḥ punaścādarśanam gataḥ . nāsau tava na tasya
tvaṁ vṛthā kā paridēvanā’ (mō. dha. 174 . 17) iti . tatra kā paridēvanā kō vā pralāpaḥ
adr̥ṣṭadṛṣṭapraṇaṣṭabhrāntibhūtēṣu bhūtēṣvityarthaḥ .. 28 ..

durvijñēyō’yam prakṛta ātmā ; kiṁ tvāmēvaikamupālabhē sādharmaṇē bhrāntinimittē . katham
durvijñēyō’yamātmā ityata āha —

**āścaryavatpaśyati kaścidēnamāścaryavadvadati tathaiva cānyaḥ .
āścaryavaccainamanyaḥ śṛṅṇōti śrutvāpyēnam vēda na caiva kaścit .. 29 ..**

āścaryavat āścaryam adr̥ṣṭapūrvam adbhutam akasmāddṛṣyamānam tēna tulyam āścaryavat
āścaryamiti ēnam ātmānam paśyati kaścit . āścaryavat ēnam vadati tathaiva ca anyaḥ .
āścaryavacca ēnamanyaḥ śṛṅṇōti . śrutvā dṛṣṭvā uktvāpi ēnamātmānam vēda na caiva kaścit .
athavā yō’yamātmānam paśyati sa āścaryatulyaḥ, yō vadati yaśca śṛṅṇōti saḥ anēkasahasrēṣu
kaścidēva bhavati . atō durbōdha ātmā ityabhiprāyaḥ .. 29 ..

athēdānīm prakaraṇārthamupasamharanbrūtē —

**dēhī nityamavadhyō’yam dēhē sarvasya bhārata .
tasmātsarvāṇi bhūtāni na tvaṁ śōcitumarhasi .. 30 ..**

dēhī śarīrī nityam sarvadā sarvāvasthāsu avadhyāḥ niravayavatvānnityatvācca tatra
avadhyō’yam dēhē śarīrē sarvasya sarvagatatvātsthāvarādiṣu sthitō’pi sarvasya prāṇijātasya
dēhē vadhyamānē’pi ayam dēhī na vadhyāḥ yasmāt , tasmāt bhīṣmādīni sarvāṇi bhūtāni
uddiśya na tvaṁ śōcitumarhasi .. 30 ..

iha paramārthatattvāpēkṣāyām śōkō mōhō vā na sambhavatīyuktam . na kēvalam
paramārthatattvāpēkṣāyāmēva . kiṁ tu —

**svadharmamapi cāvēkṣya na vikampitumarhasi .
dharmyāddhi yuddhācchrēyō’nyatkṣattriyasya na vidyatē .. 31 ..**

svadharmamapi svō dharmāḥ kṣatriyasya yuddham tamapi avēkṣya tvaṁ na vikampitum
pracalitam nārhasi kṣatriyasya svābhāvikāddharmāt ātmasvābhāvyādityabhiprāyaḥ . tacca

yuddhaṃ pṛthivījayadvārēṇa dharmārthaṃ prajārakṣaṇārthaṃ cēti dharmādanapētaṃ paraṃ dharmyam . tasmāt dharmyāt yuddhāt śrēyaḥ anyat kṣatriyasya na vidyatē hi yasmāt .. 31 ..

kutaśca tat yuddhaṃ kartavyamiti, ucyatē —

**yadṛcchayā cōpapannaṃ svargadvāramapāvṛtam .
sukhinaḥ kṣatriyāḥ pārtha labhantē yuddhamīdṛśam .. 32 ..**

yadṛcchayā ca aprārthitatayā upapannam āgataṃ svargadvāram apāvṛtam uddhāṭitaṃ yē ētat īdṛśam yuddhaṃ labhantē kṣatriyāḥ hē pārtha, kiṃ na sukhinaḥ tē ? .. 32 ..

ēvaṃ kartavyatāprāptamapi —

**atha cēttvamimaṃ dharmyaṃ saṅgrāmaṃ na kariṣyasi .
tataḥ svadharmam kīrtim ca hitvā pāpamavāpsyasi .. 33 ..**

atha cēt tvam imaṃ dharmyaṃ dharmādanapētaṃ vihitam saṅgrāmaṃ yuddhaṃ na kariṣyasi cēt , tataḥ tadakaraṇāt svadharmam kīrtim ca mahādēvādisamāgamanimittam hitvā kēvalam pāpam avāpsyasi .. 33 ..

na kēvalam svadharmakīrtiparityāgaḥ —

**akīrtim cāpi bhūtāni kathayiṣyanti tē'vyayām .
sambhāvitasya cākīrtimaraṇādatiricyatē .. 34 ..**

akīrtim cāpi yuddhē bhūtāni kathayiṣyanti tē tava avyayām dīrghakālām . dharmātmā śūra ityēvamādibhiḥ guṇaiḥ sambhāvitasya ca akīrtiḥ maraṇāt atiricyatē, sambhāvitasya ca akīrtēḥ varaṃ maraṇamityarthaḥ .. 34 ..

kiñca —

**bhayādraṇāduparataṃ maṃsyantē tvām mahārathāḥ .
yēṣām ca tvām bahumatō bhūtvā yāsyasi lāghavam .. 35 ..**

bhayāt karṇādibhyaḥ raṇāt yuddhāt uparataṃ nivṛttam maṃsyantē cintayiṣyanti na kṛpayēti tvām mahārathāḥ duryōdhanaprabhṛtayaḥ . yēṣām ca tvām duryōdhanādīnām bahumatō bahubhiḥ guṇaiḥ yuktaḥ ityēvaṃ mataḥ bahumataḥ bhūtvā punaḥ yāsyasi lāghavaṃ laghubhāvam .. 35 ..

kiñca—

**avācyavādāṃśca bahūnvadiṣyanti tavāhitāḥ .
nindantastava sāmartyaṃ tatō duḥkhataraṃ nu kim .. 36 ..**

avācyavādān avaktavyavādāmśca bahūn anēkaprakārān vadiṣyanti tava ahitāḥ śatravaḥ
nindantaḥ kutsayantaḥ tava tvadīyaṁ sāmārthyaṁ nivātakavacādiyuddhanimittam . tataḥ
tasmāt nindāprāptērduḥkhāt duḥkhataraṁ nu kim , tataḥ kaṣṭataraṁ duḥkhaṁ nāstītyarthaḥ ..
36 ..

yuddhē punaḥ kriyamāṇē karṇādibhiḥ —

**hatō vā prāpsyasi svargaṁ jivā vā bhōkṣyasē mahīm .
tasmāduttiṣṭha kauntēya yuddhāya kṛtaniścayaḥ .. 37 ..**

hatō vā prāpsyasi svargaṁ , hataḥ san svargaṁ prāpsyasi . jivā vā karṇādīn śūrān bhōkṣyasē
mahīm . ubhayathāpi tava lābha ēvētyabhiprāyaḥ . yata ēvaṁ tasmāt uttiṣṭha kauntēya
yuddhāya kṛtaniścayaḥ ‘jēṣyāmi śātrūn , mariṣyāmi vā’ iti niścayaṁ kṛtvētyarthaḥ .. 37 ..

tatra yuddhaṁ svadharmam ityēvaṁ yudhyamānasyōpadēsamimam śṛṇu —

**sukhaduḥkhē samē kṛtvā lābhālābhau jayājayau .
tatō yuddhāya yujyasva naivaṁ pāpamavāpsyasi .. 38 ..**

sukhaduḥkhē samē tulyē kṛtvā, rāgadvēṣāvapyakṛtvētyētat . tathā lābhālābhau jayājayau ca
samau kṛtvā tatō yuddhāya yujyasva ghaṭasva . na ēvaṁ yuddhaṁ kurvan pāpam avāpsyasi .
ityēṣa upadēśaḥ prāsaṅgikaḥ .. 38 ..

śōkamōhāpanayanāya laukikō nyāyaḥ ‘svadharmamapi cāvēkṣya’ (bha. gī. 2 . 31) ityādyaiḥ
ślōkairuktaḥ, na tu tātparyēṇa . paramārthadarśanamihā prakṛtam . taccōktamupasamhriyatē
— ‘ēṣā tē’bhihitā’ (bha. gī. 2 . 39) iti śāstraviṣayavibhāgapradarśanāya . iha hi pradarśitē punaḥ
śāstraviṣayavibhāgē upariṣṭāt ‘jñānayōgēna sāṅkhyānām karmayōgēna yōginām’ (bha. gī. 3 . 3)
iti niṣṭhādvayaviṣayaṁ śāstraṁ sukhaṁ pravartīṣyatē, śrōtāraśca viṣayavibhāgēna sukhaṁ
grahīṣyanti ityata āha —

**ēṣā tē’bhihitā sāṅkhyē buddhiryōgē tvimām śṛṇu .
buddhyā yuktō yayā pārtha karmabandhaṁ prahāsyasi .. 39 ..**

ēṣā tē tubhyam abhihitā uktā sāṅkhyē paramārthavastuvivēkaviṣayē buddhiḥ jñānaṁ sāḥṣāt
śōkamōhādisaṁsārahētudōṣanivṛttikāraṇam . yōgē tu tatprāptyupāyē niḥsaṅgatayā
dvandvaprahāṇapūrvakam īśvarārādhanārthē karmayōgē karmānuṣṭhānē samādhiyōgē ca
imām anantaramēvōcyamānām buddhiṁ śṛṇu . tām ca buddhiṁ stauti prarōcanārtham —
buddhyā yayā yōgaviṣayayā yuktaḥ hē pārtha, karmabandhaṁ karmaiva dharmādharmaḥkhyō
bandhaḥ karmabandhaḥ taṁ prahāsyasi īśvaraprasādanimittajñānaprāptyaiva ityabhiprāyaḥ ..
39 ..

kiñca anyat —

**nēhābhikramanāsō'sti pratyavāyō na vidyatē .
svalpamapyasya dharmasya trāyatē mahatō bhayāt .. 40 ..**

na iha mōkṣamārgē karmayōgē abhikramanāśaḥ abhikramaṇamabhikramaḥ prārambhaḥ tasya nāśaḥ nāsti yathā kṛṣyādēḥ . yōgaviṣayē prārambhasya na anaikāntikaphalatvamityarthaḥ . kiñca — nāpi cikitsāvat pratyavāyaḥ vidyatē bhavati . kim tu svalpamapi asya dharmasya yōgadharmasya anuṣṭhitam trāyatē rakṣati mahataḥ bhayāt saṁsārabhayāt janmamaraṇādilakṣaṇāt .. 40 ..

yēyaṁ sāṅkhyē buddhiruktā yōgē ca, vakṣyamāṇalakṣaṇā sā —

**vyavasāyātmikā buddhirēkēha kurunandana .
bahuśākhā hyanantāśca buddhayō'vyavasāyinām .. 41 ..**

vyavasāyātmikā niścayasvabhāvā ēkā ēva buddhiḥ itaraviparītabuddhiśākhābhēdasya bādrikā, samyakpramāṇajanitatvāt , iha śrēyōmārgē hē kurunandana . yāḥ punaḥ itarā viparītabuddhayaḥ, yāsām śākhābhēdapracāraśāt anantaḥ apāraḥ anuparataḥ saṁsārō nityapratatō vistīrṇō bhavati, pramāṇajanitavivēkabuddhinimittavaśācca uparatāsvanantabhēdabuddhiṣu saṁsārō'pyuparamatē tā buddhayaḥ bahuśākhāḥ bahvayaḥ śākhāḥ yāsām tāḥ bahuśākhāḥ, bahubhēdā ityētāt . pratiśākhābhēdēna hi anantāśca buddhayaḥ . kēśām ? avyavasāyinām pramāṇajanitavivēkabuddhirahitānāmityarthaḥ .. 41 ..

yēśām vyavasāyātmikā buddhirnāsti tē —

**yāmimām puṣpitām vācam pravadantya vipaścitaḥ .
vēdavādaratāḥ pārtha nānyadastīti vādinaḥ .. 42 ..**

yām imām vakṣyamāṇām puṣpitām puṣpita iva vṛkṣaḥ śōbhamānām śrūyamāṇaramaṇīyām vācam vākyalakṣaṇām pravadanti . kē ? avipaścitaḥ amēdhasaḥ avivēkina ityarthaḥ . vēdavādaratāḥ bahvarthavādaphalasādhanaprakāśakēṣu vēdavākyēṣu ratāḥ hē pārtha, na anyat svargapaśvādiphalasādhanēbhyaḥ karmabhyaḥ asti iti ēvaṁ vādinaḥ vadanaśīlāḥ .. 42 ..

tē ca —

**kāmātmānaḥ svargaparā janmakarmaphalapradām .
kriyāvisēṣabahulām bhōgaiśvaryaḡatiṁ prati .. 43 ..**

kāmātmānaḥ kāmasvabhāvāḥ, kāmaparā ityarthaḥ . svargaparāḥ svargaḥ paraḥ puruṣārthaḥ yēśām tē svargaparāḥ svargapradhānāḥ . janmakarmaphalapradām karmaṇaḥ phalaṁ karmaphalaṁ janmaiva karmaphalaṁ janmakarmaphalaṁ tat pradadātīti janmakarmaphalapradā, tām vācam . pravadanti ityanuṣajyatē . kriyāvisēṣabahulām kriyāṇām visēṣāḥ kriyāvisēṣāḥ tē bahulā yasyām vāci tām svargapaśu putrādyaḡarthāḥ yayā vācā bāhulyēna prakāśyantē . bhōgaiśvaryaḡatiṁ prati bhōgaśca aiśvaryaṁ ca bhōgaiśvaryē, tayōrgatiḥ prāptiḥ

bhōgaiśvaryagatiḥ, tām prati sādhanabhūtāḥ yē kriyāviśēṣāḥ tadbahulām tām vācam
pravadantaḥ mūdhāḥ saṁsārē parivartantē ityabhiprāyaḥ .. 43 ..

tēṣām ca —

**bhōgaiśvaryaprasaktānām tayāpahṛtacētasām .
vyavasāyātmikā buddhiḥ samādhau na vidhīyatē .. 44 ..**

bhōgaiśvaryaprasaktānām bhōgaḥ kartavyaḥ aiśvaryam ca iti bhōgaiśvaryayōrēva
praṇayavatām tadātmabhūtānām . tayā kriyāviśēṣabahulayā vācā apahṛtacētasām
ācchāditavivēkaprajñānām vyavasāyātmikā sāṅkhyē yōgē vā buddhiḥ samādhau samādhīyatē
asmin puruṣōpabhōgāya sarvamiti samādhīḥ antaḥkaraṇam buddhiḥ tasmin samādhau, na
vidhīyatē na bhavati ityarthaḥ .. 44 ..

yē ēvam vivēkabuddhirahitāḥ tēṣām kāmātmanām yat phalam tadāha —

**traiguṇyaviṣayā vēdā nistraiguṇyō bhavārjuna .
nirdvandvō nityasattvasthō niryōgakṣēma ātmavān .. 45 ..**

traiguṇyaviṣayāḥ traiguṇyam saṁsārō viṣayaḥ prakāśayitavyaḥ yēṣām tē vēdāḥ
traiguṇyaviṣayāḥ . tvam tu nistraiguṇyō bhava arjuna, niṣkāmō bhava ityarthaḥ . nirdvandvaḥ
sukhaduḥkhaḥētū sapratipakṣau padārthau dvandvaśabdavācyau, tataḥ nirgataḥ nirdvandvō
bhava . nityasattvasthaḥ sadā sattvagūṇāśritō bhava . tathā niryōgakṣēmaḥ anupāttasya
upādānam yōgaḥ, upāttasya rakṣaṇam kṣēmaḥ, yōgakṣēmapradhānasya śrēyasi
pravṛttirduṣkarā ityataḥ niryōgakṣēmō bhava . ātmavān apramattaśca bhava . ēṣa tava
upadēśaḥ svadharmamanuṣṭhataḥ .. 45 ..

sarvēṣu vēdōktēṣu karmasu yānyuktānyanantāni phalāni tāni nāpēkṣyantē cēt , kimartham tāni
īśvarāyētyanuṣṭhīyantē ityucyatē ; śṛṇu —

**yāvānartha udapānē sarvataḥsamplutōdakē .
tāvān sarvēṣu vēdēṣu brāhmaṇasya vijānataḥ .. 46 ..**

yathā lōkē kūpataḍgādyanēkasmin udapānē paricchinnōdakē yāvān yāvatparimāṇaḥ
snānapānādiḥ arthaḥ phalam prayōjanam sa sarvaḥ arthaḥ sarvataḥ samplutōdakē'pi yaḥ
arthaḥ tāvānēva sampadyatē, tatra antarbhavatītyarthaḥ . ēvam tāvān tāvatparimāṇa ēva
sampadyatē sarvēṣu vēdēṣu vēdōktēṣu karmasu yaḥ arthaḥ yatkarmaphalam saḥ arthaḥ
brāhmaṇasya saṁnyāsināḥ paramārthatattvam vijānataḥ yaḥ arthaḥ yat vijñānaphalam
sarvataḥsamplutōdakasthānīyam tasmin tāvānēva sampadyatē tatraivāntarbhavatītyarthaḥ .
'yathā kṛtāya vijitāyādharēyāḥ saṁyantyēvamēnam sarvam tadabhisamēti yat kiñcit prajāḥ
sādhu kurvanti yastadvēda yatsa vēda' (chā. u. 4 . 1 . 4) iti śrutēḥ . 'sarvam karmākhilam' (bha.
gī. 4 . 33) iti ca vakṣyati . tasmāt prak jñānaniṣṭhādihikāraprāptēḥ karmaṇyadhikṛtēna
kūpataḍgādyarthasthānīyamapi karma kartavyam .. 46 ..

tava ca —

**karmaṇyēvādhikāraṣṭē mā phalēṣu kadācana .
mā karmaphalahēturbhūrmā tē saṅgō'stvakarmaṇi .. 47 ..**

karmaṇyēva adhikāraḥ na jñānaniṣṭhāyām tē tava . tatra ca karma kurvataḥ mā phalēṣu adhikāraḥ astu, karmaphalaṭṭṣṇā mā bhūt kadācana kasyāñcidapyavasthāyāmityarthaḥ . yadā karmaphalē ṭṣṇā tē syāt tadā karmaphalaprāptēḥ hētuh syāḥ, ēvaṁ mā karmaphalahētuh bhūḥ . yadā hi karmaphalaṭṭṣṇāprayuktaḥ karmaṇi pravartatē tadā karmaphalasyaiva janmanō hēturbhavēt . yadi karmaphalam nēṣyatē, kiṁ karmaṇā duḥkharūpēṇa ? iti mā tē tava saṅgaḥ astu akarmaṇi akaraṇē prītimā bhūt .. 47 ..

yadi karmaphalapravyuktēna na kartavyaṁ karma, katham tarhi kartavyamiti ; ucyatē —

**yōgasthaḥ kuru karmāṇi saṅgaṁ tyaktvā dhanañjaya .
siddhyasiddhyōḥ samō bhūtvā samatvaṁ yōga ucyatē .. 48 ..**

yōgasthaḥ san kuru karmāṇi kēvalamīśvarārtham ; tatrāpi 'īśvarō mē tuṣyatu' iti saṅgaṁ tyaktvā dhanañjaya . phalaṭṭṣṇāśūnyēna kriyamāṇē karmaṇi sattvasūddhijā jñānaprāptilakṣaṇā siddhiḥ, tadviparyayajā asiddhiḥ, tayōḥ siddhyasiddhyōḥ api samaḥ tulyaḥ bhūtvā kuru karmāṇi . kō'sau yōgaḥ yatrasthaḥ kuru iti uktam ? idamēva tat — siddhyasiddhyōḥ samatvaṁ yōgaḥ ucyatē .. 48 ..

yatpunaḥ samatvabuddhiyuktamīśvarārādhanaṁ karmōktam , ētasmātkarmaṇaḥ —

**dūrēṇa hyavaram karma buddhiyōgāddhanañjaya .
buddhau śaraṇamanviccha kṛpaṇāḥ phalahētavaḥ .. 49 ..**

dūrēṇa ativi prakarṣēṇa atyantamēva hi avaram adhamam nikṛṣṭam karma phalārthinā kriyamāṇam buddhiyōgāt samatvabuddhiyuktāt karmaṇaḥ, janmamaraṇādihētutvāt . hē dhanañjaya, yata ēvaṁ tataḥ yōgaviṣayāyām buddhau tatparipākajāyām vā sāṅkhyabuddhau śaraṇam āśrayamabhayaprāptikāraṇam anviccha prārthayasva, paramārthajñānaśaraṇō bhavētyarthaḥ . yataḥ avaram karma kurvāṇāḥ kṛpaṇāḥ dīnāḥ phalahētavaḥ phalaṭṭṣṇāprayuktāḥ santaḥ, 'yō vā ētadakṣaram gārgyaviditvāsmāllōkātpraiti sa kṛpaṇaḥ' (br. u. 3 . 8 . 10) iti śrutēḥ .. 49 ..

samatvabuddhiyuktaḥ san svadharmamanuṣṭhan yatphalam prāpnōti tacchṛṇu —

**buddhiyuktō jahātiha ubhē sukṛtaduṣkṛtē .
tasmādyōgāya yujyasva yōgaḥ karmasu kauśalam .. 50 ..**

buddhiyuktaḥ karmasamatvaviṣayayā buddhyā yuktaḥ buddhiyuktaḥ saḥ jahāti parityajati iha asmin lōkē ubhē sukṛtaduṣkṛtē puṇyapāpē sattvasūddhijñānaprāptidvārēṇa yataḥ, tasmāt

samatvabuddhiyōgāya yujyasva ghaṭasva . yōgō hi karmasu kauśalam , svadharmākhyēṣu karmasu vartamānasya yā siddhyāsiddhyōḥ samatvabuddhiḥ īśvarārpitacētastayā tat kauśalam kuśalabhāvaḥ . taddhi kauśalam yat bandhanasvabhāvānyapi karmāṇi samatvabuddhyā svabhāvāt nivartantē . tasmātsamatvabuddhiyuktō bhava tvam .. 50 ..

yasmāt —

**karmajaṃ buddhiyuktā hi phalaṃ tyaktvā manīṣiṇaḥ .
janmabandhavinirmuktāḥ padaṃ gacchantyanāmayaṃ .. 51 ..**

karmajaṃ phalaṃ tyaktvā iti vyavahitēna sambandhaḥ . iṣṭāniṣṭadēhaprāptiḥ karmajaṃ phalaṃ karmabhyō jātaṃ buddhiyuktāḥ samatvabuddhiyuktāḥ santaḥ hi yasmāt phalaṃ tyaktvā parityajya manīṣiṇaḥ jñāninō bhūtvā, janmabandhavinirmuktāḥ janmaiva bandhaḥ janmabandhaḥ tēna vinirmuktāḥ jīvanta ēva janmabandhāt vinirmuktāḥ santaḥ, padaṃ paramaṃ viṣṇōḥ mōkṣākhyam gacchanti anāmayaṃ sarvōpadravarahitamityarthaḥ . athavā ‘buddhiyōgāddhanañjaya’ (bha. gī. 2 . 49) ityārabhya paramārthadarśanalakṣaṇaiva sarvataḥsamplutōdakasthānīyā karmayōgajasattvaśuddhijanitā buddhirdarśitā, sāksātsukṛtaduṣkṛtaprahāṇādihētutvaśravaṇāt .. 51 ..

yōgānuṣṭhānajanitasattvaśuddhiḥ buddhiḥ kadā prāpsyatē ityucyatē —

**yadā tē mōhakalilaṃ buddhirvyatitariṣyati .
tadā gantāsi nirvēdaṃ śrōtavasya śrutasya ca .. 52 ..**

yadā yasminkālē tē tava mōhakalilaṃ mōhātmakamavivēkarūpaṃ kāluṣyaṃ yēna ātmānātmavivēkabōdhaṃ kaluṣīkṛtya viṣayaṃ pratyantaḥkaraṇaṃ pravartatē, tat tava buddhiḥ vyatitariṣyati vyatikramiṣyati, atīśuddhabhāvamāpatsyatē ityarthaḥ . tadā tasmin kālē gantāsi prāpsyasi nirvēdaṃ vairāgyaṃ śrōtavasya śrutasya ca, tadā śrōtavyaṃ śrutam ca tē niṣphalaṃ pratibhātīyabhiprāyaḥ .. 52 ..

mōhakalilātyayadvārēṇa labdhātmavivēkajaprajñāḥ kadā karmayōgajaṃ phalaṃ paramārthayōgamavāpsyāmīti cēt , tat śṛṇu —

**śrutivipratipannā tē yadā sthāsyati niścalā .
samādhāvacalā buddhistadā yōgamavāpsyasi .. 53 ..**

śrutivipratipannā anēkasādhyasādhanasambandhaprakāśanaśrutibhiḥ śravaṇaiḥ pravṛttinivṛttilakṣaṇaiḥ vipratipannā nānāpratipannā vikṣiptā satī tē tava buddhiḥ yadi yasmin kālē sthāsyati sthīrībhūtā bhaviṣyati niścalā vikṣēpacalanavarjitā satī samādhau, samādhīyatē cittamasminniti samādhīḥ ātmā, tasmin ātmani ityētat . acalā tatrāpi vikalpavarjitā ityētat . buddhiḥ antaḥkaraṇam . tadā tasminkālē yōgam avāpsyasi vivēkaprajñāṃ samādhīm prāpsyasi .. 53 ..

praśnabījaṃ pratilabhya arjuna uvāca labdhasamādhiprajñasya lakṣaṇabubhutsayā —

arjuna uvāca —

**sthitaprajñasya kā bhāṣā samādhisthasya kēśava .
sthitadhīḥ kiṃ pṛbhāṣēta kimāsīta vrajēta kim .. 54 ..**

sthitā pratiṣṭhitā ‘ahamasmi param brahma’ iti prajñā yasya saḥ sthitaprajñāḥ tasya sthitaprajñasya kā bhāṣā kiṃ bhāṣaṇaṃ vacanaṃ kathamasau parairbhāṣyatē samādhisthasya samādhau sthitasya hē kēśava . sthitadhīḥ sthitaprajñāḥ svayaṃ vā kiṃ pṛbhāṣēta . kim āsīta vrajēta kim āsanaṃ vrajanaṃ vā tasya kathamityarthaḥ . sthitaprajñasya lakṣaṇamanēna ślōkēna pṛcchyatē .. 54 ..

yō hyādita ēva samnyasya karmāṇi jñānayōganiṣṭhāyām pravṛttaḥ, yaśca karmayōgēna, tayōḥ ‘prajahāti’ ityārabhya ā adhyāyaparisamāptēḥ sthitaprajñalakṣaṇaṃ sādhanam cōpadiśyatē . sarvatraiva hi adhyātmasāstrē kṛtārthalakṣaṇāni yāni tānyēva sādhanāni upadiśyantē, yatnasādhyatvāt . yāni yatnasādhyāni sādhanāni lakṣaṇāni ca bhavanti tāni śrībhagavānuvāca —

śrībhagavānuvāca —

**prajahāti yadā kāmānsarvānpārtha manōgatān .
ātmanyēvātmanā tuṣṭaḥ sthitaprajñastadōcyatē .. 55 ..**

prajahāti prakarṣēṇa jahāti parityajati yadā yasminkālē sarvān samastān kāmān icchābhēdān hē pārtha, manōgatān manasi praviṣṭān hṛdi praviṣṭān . sarvakāmaparityāgē tuṣṭikāraṇābhāvāt śārīradhāraṇanimittaśēṣē ca sati unmattapramattasyēva pravṛtṭiḥ prāptā, ityata ucyatē — ātmanyēva pratyagātmasvarūpē ēva ātmanā svēnaiva bāhyalābhanirapēkṣaḥ tuṣṭaḥ paramārthadarśanāmṛtarasalābhēna anyasmādalaṃpratyayavān sthitaprajñāḥ sthitā pratiṣṭhitā ātmānātmanavivēkajā prajñā yasya saḥ sthitaprajñāḥ vidvān tadā ucyatē . tyaktaputravittalōkaiṣaṇaḥ samnyāsī ātmārāma ātmakṛīḍaḥ sthitaprajñā ityarthaḥ .. 55 ..

kiñca —

**duḥkhēṣvanudvignamanāḥ sukhēṣu vigatasprḥaḥ .
vītarāgabhayakrōdhaḥ sthitadhīrmunirucyatē .. 56 ..**

duḥkhēṣu ādhyātmikādiṣu prāptēṣu na udvignaṃ na prakṣubhitaṃ duḥkhaprāptau manō yasya sō’yam anudvignamanāḥ . tathā sukhēṣu prāptēṣu vigatā sprḥā tṛṣṇā yasya, na agniriva indhanādyādhanē sukhānyanu vivardhatē sa vigatasprḥaḥ . vītarāgabhayakrōdhaḥ rāgaśca bhayaṃ ca krōdhaśca vītā vigatā yasmāt sa vītarāgabhayakrōdhaḥ . sthitadhīḥ sthitaprajñō muniḥ samnyāsī tadā ucyatē .. 56 ..

kiñca —

**yaḥ sarvatrānabhisnēhastattatprāpya śubhāśubham .
nābhinandati na dvēṣṭi tasya prajñā pratiṣṭhitā .. 57 ..**

yaḥ muniḥ sarvatra dēhajīvitādiṣvapi anabhisnēhaḥ abhisnēhavarjitah tattat prāpya śubhāśubham tattat śubham aśubham vā labdhvā na abhinandati na dvēṣṭi śubham prāpya na tuṣyati na hṛṣyati, aśubham ca prāpya na dvēṣṭi ityārthaḥ . tasya ēvaṁ harṣaviṣādavarjitasya vivēkajā prajñā pratiṣṭhitā bhavati .. 57 ..

kiñca—

**yadā samharatē cāyaṁ kūrmo'ṅgānīva sarvaśaḥ .
indriyāṇindriyārthēbhyaḥ sarvaśaḥ prajñā pratiṣṭhitā .. 58 ..**

yadā samharatē samyagupasamharatē ca ayaṁ jñānaniṣṭhāyāṁ pravṛttō yatīḥ kūrmaḥ aṅgāni iva yathā kūrmaḥ bhayāt svānyaṅgāni upasamharati sarvaśaḥ sarvataḥ, ēvaṁ jñānaniṣṭhaḥ indriyāṇi indriyārthēbhyaḥ sarvaviṣayēbhyaḥ upasamharatē . tasya prajñā pratiṣṭhitā ityuktārtham vākyam .. 58 ..

tatra viṣayānanāharataḥ āturasyāpi indriyāṇi kūrmaṅgānīva samhriyantē na tu tadviṣayō rāgaḥ sa katham samhriyantē iti ucyatē —

**viṣayā vinivartantē nirāhārasya dēhinaḥ .
rasavarjaṁ rasō'pyasya paraṁ dṛṣṭvā nivartatē .. 59 ..**

yadyapi viṣayāḥ viṣayōpalakṣitāni viṣayaśabdavācyāni indriyāṇi nirāhārasya anāhriyamānaviṣayasya kaṣṭhē tapasi sthitasya mūrkhasyāpi vinivartantē dēhinō dēhavataḥ rasavarjaṁ rasō rāgō viṣayēṣu yaḥ taṁ varjayitvā . rasaśabdō rāgē prasiddhaḥ, svarasēna pravṛttaḥ rasikaḥ rasajñāḥ, ityādidarśanāt . sō'pi rasō rañjanārūpaḥ sūkṣmaḥ asya yatēḥ paraṁ paramārthatattvaṁ brahma dṛṣṭvā upalabhya 'ahamēva tat' iti vartamānasya nivartatē nirbījaṁ viṣayavijñānaṁ sampadyatē ityārthaḥ . na asati samyagdarśanē rasasya ucchēdaḥ . tasmāt samyagdarśanātmikāyāḥ prajñāyāḥ sthairyam kartavyamityabhiprāyaḥ .. 59 ..

samyagdarśanalakṣaṇaprajñāsthairyam cikīrṣatā ādau indriyāṇi svavaśē sthāpayitavyāni, yasmāttadanavasthāpanē dōṣamāha —

**yatatō hyapi kauntēya puruṣasya vipaścitaḥ .
indriyāṇi pramāthīni haranti prasabham manaḥ .. 60 ..**

yataḥ prayatnam kurvataḥ hi yasmāt kauntēya puruṣasya vipaścitaḥ mēdhāvinaḥ api iti vyavahitēna sambandhaḥ . indriyāṇi pramāthīni pramathanaśīlāni viṣayābhimukham hi puruṣam vikṣōbhayanti ākulīkurvanti, ākulīkr̥tya ca haranti prasabham prasahya prakāśamēva paśyatō vivēkavijñānayuktaṁ manaḥ .. 60 ..

yataḥ tasmāt —

**tāni sarvāṇi saṁyamya yukta āsīta matparaḥ .
vaśē hi yasyēndriyāṇi tasya prajñā pratiṣṭhitā .. 61 ..**

tāni sarvāṇi saṁyamya saṁyamanam vaśīkaraṇam kṛtvā yuktaḥ samāhitaḥ san āsīta matparaḥ aham vāsudēvaḥ sarvapratyagātmā parō yasya saḥ matparaḥ, 'na anyō'ham tasmāt' iti āsīta ityarthāḥ . ēvamāsīnasya yatēḥ vaśē hi yasya indriyāṇi vartantē abhyāsabalāt tasya prajñā pratiṣṭhitā .. 61 ..

athēdānīm parābhaviṣyataḥ sarvānarthamūlamidamucyatē —

**dhyāyatō viṣayānpūmsaḥ saṅgastēṣūpajāyatē .
saṅgātsañjāyatē kāmaḥ kāmātkrōdhō'bhijāyatē .. 62 ..**

dhyāyataḥ cintayataḥ viṣayān śabdādīn viṣayaviśēṣān ālōcayataḥ pūmsaḥ puruṣasya saṅgaḥ āsaktiḥ prītiḥ tēṣu viṣayēṣu upajāyatē utpadyatē . saṅgāt prītēḥ sañjāyatē samutpadyatē kāmaḥ tṛṣṇā . kāmāt kutaścit pratihatāt krōdhaḥ abhijāyatē .. 62 ..

**krōdhādbhavati saṁmōhaḥ saṁmōhātsmṛtivibhramaḥ .
smṛtibhramśādbuddhināśō buddhināśātpraṇāsyati .. 63 ..**

krōdhāt bhavati saṁmōhaḥ avivēkaḥ kāryākāryaviṣayaḥ . kruddhō hi saṁmūḍhaḥ san gurumapyākrōṣati . saṁmōhāt smṛtivibhramaḥ sāstrācāryōpadēśāhitasamskārajanitāyāḥ smṛtēḥ syāt vibhramō bhramśaḥ smṛtyutpattinimittaprāptau anutpattiḥ . tataḥ smṛtibhramśāt buddhināśaḥ buddhērnāśaḥ . kāryākāryaviṣayavivēkayōgyatā antaḥkaraṇasya buddhērnāśa ucyatē . buddhināśāt praṇāsyati . tāvadēva hi puruṣaḥ yāvadantaḥkaraṇam tadīyam kāryākāryaviṣayavivēkayōgyam . tadayōgyatvē naṣṭa ēva puruṣō bhavati . ataḥ tasyāntaḥkaraṇasya buddhērnāśāt praṇāsyati puruṣārthāyōgyō bhavatītyarthāḥ .. 63 ..

sarvānarthasya mūlamuktaḥ viṣayābhidyānam . atha idānīm mōkṣakāraṇamidamucyatē —

**rāgadvēṣaviyuktaistu viṣayānindriyaiścāran .
ātmavaśyairvidhēyātmā prasādamadhigacchati .. 64 ..**

rāgadvēṣaviyuktaiḥ rāgaśca dvēṣaśca rāgadvēṣau, tatpuraḥsarā hi indriyāṇām pravṛttiḥ svābhāvīkī, tatra yō mumukṣuḥ bhavati saḥ tābhyām viyuktaiḥ śrōtrādibhiḥ indriyaiḥ viṣayān avarjanīyān caran upalabhamānaḥ ātmavaśyaiḥ ātmanaḥ vaśyāni vaśībhūtāni indriyāṇi taiḥ ātmavaśyaiḥ vidhēyātmā icchātaḥ vidhēyaḥ ātmā antaḥkaraṇam yasya saḥ ayaṁ prasādam adhigacchati . prasādaḥ prasannatā svāsthyam .. 64 ..

prasādē sati kim syāt ityucyatē —

**prasādē sarvaduḥkhānām hānirasyōpajāyatē .
prasannacētasō hyāśu buddhiḥ paryavatiṣṭhatē .. 65 ..**

prasādē sarvaduḥkhānām ādhyātmikādīnām hāniḥ vināśaḥ asya yatēḥ upajāyatē . kiñca —
prasannacētasah svasthāntaḥkaraṇasya hi yasmāt āśu śīghraṁ buddhiḥ paryavatiṣṭhatē
ākāśamiva pari samantāt avatiṣṭhatē, ātmasvarūpēṇaiva niścalībhavatītyarthaḥ ..

ēvaṁ prasannacētasah avasthitabuddhēḥ kṛtakṛtyatā yataḥ, tasmāt rāgadvēṣaviyuktaiḥ
indriyaiḥ śāstrāvīruddhēṣu avarjanīyēṣu yuktaḥ samācarēt iti vākyārthaḥ .. 65 ..

sēyaṁ prasannatā stūyatē —

**nāsti buddhirayuktasya na cāyuktasya bhāvanā .
na cābhāvayataḥ śāntiraśāntasya kutaḥ sukham .. 66 ..**

nāsti na vidyatē na bhavatītyarthaḥ, buddhiḥ ātmasvarūpaviṣayā ayuktasya
asamāhitāntaḥkaraṇasya . na ca asti ayuktasya bhāvanā ātmajñānābhīnīvēśaḥ . tathā — na ca
asti abhāvayataḥ ātmajñānābhīnīvēśamakurvataḥ śāntiḥ upaśamaḥ . aśāntasya kutaḥ sukham ?
indriyāṇām hi viśayasēvātṛṣṇātaḥ nivṛttirya tatsukham , na viśayaviṣayā tṛṣṇā . duḥkhamēva hi
sā . na tṛṣṇāyām satyām sukhasya gandhamātramapyupapadyatē ityarthaḥ .. 66 ..

ayuktasya kasmādbuddhirnāsti ityucyatē —

**indriyāṇām hi caratām yanmanō’nuvidhīyatē .
tadasya harati prajñām vāyurnāvamivāmbhasi .. 67 ..**

indriyāṇām hi yasmāt caratām svasvaviṣayēṣu pravartamānānām yat manaḥ anuvidhīyatē
anupravartatē tat indriyaviṣayavikalpanēna pravṛttaṁ manaḥ asya yatēḥ harati prajñām
ātmānātmavivēkajām nāśayati . katham ? vāyuḥ nāvamiva ambhasi udakē jigamiṣatām
mārgāduddhṛtya unmārgē yathā vāyuḥ nāvaṁ pravartayati, ēvamātmaviṣayām prajñām hṛtvā
manō viśayaviṣayām karōti .. 67 ..

‘yatatō hi’ (bha. gī. 2 . 60) ityupanyastasyārthasya anēkadhā upapattimuktvā taṁ
cārthamupapādyā upasānharati —

**tasmādyasya mahābāhō nigṛhītāni sarvaśaḥ .
indriyāṇīndriyārthēbhyastasya prajñā pratiṣṭhitā .. 68 ..**

indriyāṇām pravṛttau dōṣa upapāditō yasmāt , tasmāt yasya yatēḥ hē mahābāhō, nigṛhītāni
sarvaśaḥ sarvaprakāraiḥ mānasādibhēdaiḥ indriyāṇi indriyārthēbhyah śabdādibhyah tasya
prajñā pratiṣṭhitā .. 68 ..

yō'yaṁ laukikō vaidikaśca vyavahāraḥ sa utpannavivēkajñānasya sthitaprajñasya
avidyākāryatvāt avidyānivṛttau nivartatē, avidyāyāśca vidyāvirodhāt nivṛtṭiḥ, ityētamarthaṁ
sphuṭikurvan āha —

**yā niśā sarvabhūtānām tasyām jāgati saṁyamī .
yasyām jāgrati bhūtāni sā niśā paśyatō munēḥ .. 69 ..**

yā niśā rātriḥ sarvaparādārthānāmavivēkakarī tamaḥsvabhāvatvāt sarvabhūtānām sarvēṣāṁ
bhūtānām . kim tat paramārthatattvaṁ sthitaprajñasya viśayaḥ . yathā naktañcarāṇām aharēva
sadanyēṣāṁ niśā bhavati, tadvat naktañcarasthānīyānāmajñānām sarvabhūtānām niśēva niśā
paramārthatattvam , agōcaratvādatadbuddhīnām . tasyām
paramārthatattvalakṣaṇāyāmajñānanidrāyāḥ prabuddhō jāgati saṁyamī saṁyamavān ,
jītēndriyō yōgītyarthaḥ . yasyām grāhyagrāhakabhēdalakṣaṇāyāmavidyāniśāyām prasuptānyēva
bhūtāni jāgrati iti ucyantē, yasyām niśāyām prasuptā iva svapnadṛśaḥ, sā niśā avidyārūpatvāt
paramārthatattvaṁ paśyatō munēḥ ..

ataḥ karmāṇi avidyāvasthāyāmēva cōdyantē, na vidyāvasthāyām . vidyāyām hi satyām uditē
savitari śārvarāmiva tamaḥ praṇāśamupagacchati avidyā . prāk vidyōtpattēḥ avidyā
pramāṇabuddhyā grāhyamāṇā kriyākārakaphalabhēdarūpā satī sarvakarmahētutvaṁ
pratipadyatē . na apramāṇabuddhyā grāhyamāṇāyāḥ karmahētutvōpapattiḥ, 'pramāṇabhūtēna
vēdēna mama cōditaṁ kartavyaṁ karma' iti hi karmaṇi kartā pravartatē, na
'avidyāmātramidaṁ sarvaṁ niśēva' iti . yasya punaḥ 'niśēva avidyāmātramidaṁ sarvaṁ
bhēdajātam' iti jñānaṁ tasya ātmajñānasya sarvakarmasamnyāsē ēva adhikārō na pravṛttau .
tathā ca darśayiṣyati — 'tadbuddhayastadātmānaḥ' (bha. gī. 5 . 17) ityādinā jñānaniṣṭhāyāmēva
tasya adhikāram ..

tatrāpi pravartakapramāṇābhāvē pravṛtṭyanupapattiḥ iti cēt , na ;
svātmaviśayatvādātmavijñānasya . na hi ātmanaḥ svātmani pravartakapramāṇāpēkṣatā,
ātmavādēva . tadantatvācca sarvapramāṇānām pramāṇatvasya . na hi ātmasvarūpādhigamē
sati punaḥ pramāṇapramēyavyavahāraḥ sambhavati . pramāṇtvaṁ hi ātmanaḥ nivartayati
antyaṁ pramāṇam ; nivartayadēva ca apramāṇībhavati, svapnakālapramāṇamiva prabōdhē .
lōkē ca vastvadhigamē pravṛtṭihētutvadarśanāt pramāṇasya . tasmāt na ātmavidaḥ
karmaṇyadhikāra iti siddham .. 69 ..

viduṣaḥ tyaktaiśaṇasya sthitaprajñasya yatērēva mōkṣaprāptiḥ, na tu asamnyāsinaḥ
kāmakāminaḥ ityētamarthaṁ dṛṣṭāntēna pratipādayiṣyan āha —

**āpūryamāṇamacalapraṭiṣṭhaṁ samudramāpaḥ praviśanti yadvat .
tadvatkāmā yaṁ praviśanti sarvē sa śāntimāpnōti na kāmakāmī .. 70 ..**

āpūryamāṇam adbhīḥ acalapraṭiṣṭham acalatayā praṭiṣṭhā avasthitiḥ yasya tam acalapraṭiṣṭhaṁ
samudram āpaḥ sarvatō gatāḥ praviśanti svātmasthamavikriyamēva santaṁ yadvat , tadvat
kāmaḥ viśayasamnidhāvapi sarvataḥ icchāviśēṣāḥ yaṁ puruṣam — samudramiva āpaḥ —

avikurvantaḥ praviśanti sarvē ātmanyēva praliyantē na svātmavaśam kurvanti, saḥ śāntim mōkṣam āpnōti, na itaraḥ kāmakāmī, kāmyanta iti kāmāḥ viśayāḥ tān kāmayitum śīlam yasya saḥ kāmakāmī, naiva prāpnōti ityārthaḥ .. 70 ..

yasmādēvaṁ tasmāt—

**vihāya kāmānyaḥ sarvānpumāmścarati niḥspṛhaḥ .
nirmamō nirahaṅkāraḥ sa śāntimadhigacchati .. 71 ..**

vihāya parityajya kāmān yaḥ samnyāsī pumān sarvān aśēṣataḥ kārtsnyēna carati, jīvanamātracēṣṭāśēṣaḥ paryaṭatīyārthaḥ . niḥspṛhaḥ śarīrajīvanamātrē'pi nirgatā spṛhā yasya saḥ niḥspṛhaḥ san , nirmamaḥ śarīrajīvanamātrākṣiptaparigrahē'pi mamēdam ityapabhinivēśavarjitaḥ, nirahaṅkāraḥ vidyāvattvādinimittātmāsambhāvanārahitaḥ ityētat . saḥ ēvāmbhūtaḥ sthitaprajñāḥ brahmavit śāntim sarvasaṁsāraduḥkhōparamalakṣaṇām nirvāṅkhyām adhigacchati prāpnōti brahmabhūtō bhavati ityārthaḥ .. 71 ..

saiṣā jñānaniṣṭhā stūyatē —

**ēṣā brāhmī sthitiḥ pārtha nainām prāpya vimuhyati .
sthitvāsyāmantakālē'pi brahmanirvāṅamṛcchati .. 72 ..**

ēṣā yathōktā brāhmī brahmaṇi bhavā iyaṁ sthitiḥ sarvaṁ karma samnyasya brahmarūpēṇaiva avasthānam ityētat . hē pārtha, na ēnām sthitiṁ prāpya labdhvā na vimuhyati na mōhaṁ prāpnōti . sthitvā asyām sthitau brāhmyām yathōktāyām antakālē'pi antyē vayasyapi brahmanirvāṅam brahmanirvṛtiṁ mōkṣam ṛcchati gacchati . kimu vaktavyaṁ brahmacaryādēva samnyasya yāvajjīvaṁ yō brahmaṇyēva avatiṣṭhatē sa brahmanirvāṅamṛcchati iti .. 72 ..